

PUTNAM INTERPRETEREN VANUIT EEN ITALIAANSE CONTEXT

Michel Huysseune

1. INLEIDING

Robert D. Putnams *Making Democracy Work* is geschreven voor twee publieken, zoals de auteur zelf in het voorwoord vooropstelt: "those who share my fascination with the subtleties of Italian life, and those who do not, but who care about democratic theory and practice" (XIII). Door middel van een longitudinale vergelijkende studie van Italiaanse regionale besturen heeft Putnam onderzocht hoe democratie werkt, en meer specifiek welke factoren efficiënt bestuur bevorderen (1). Putnam verklaart de belangrijke verschillen in bestuurlijke efficiëntie (met de noordelijke regio's nadrukkelijk efficiënter dan de zuidelijke) door de culturele context waarin die besturen opereren, een culturele context die volgens hem diepliggende historische wortels heeft. De internationale receptie van zijn boek werd vanzelfsprekend gedomineerd door sociale wetenschappers geïnteresseerd in de problematiek van democratische theorie en praktijk. *Making Democracy Work* (verder vermeld als MDW) heeft echter ook bij de sociale wetenschappers met Italië als onderzoeksterrein, die we hier onder de gemeenschappelijke noemer 'Italianisten' beschouwen, een belangrijke impact uitgeoefend.

De Italiaanse receptie van MDW werd sterk bepaald door de politieke conjunctuur: zowel de Engelse versie als de Italiaanse vertaling werden gepubliceerd in 1993, het jaar dat het Italiaanse politieke bestel een acute crisis onderging ten gevolge van de 'tangentopoli'-corruptieschandalen, en dat de Noord-Italiaanse afscheidingspartij Lega Nord haar hoogtepunt bereikte. De centraliteit die Putnam in zijn analyse aan het Noord-Zuid-onderscheid in Italië geeft, evenals zijn normatief geladen associatie

tussen het Noorden en een civieke cultuur, en het Zuiden en een niet-civieke cultuur, gaven het boek een onbedoelde politieke bijbetekenis. Putnams these was koren op de molen van de Lega Nord, maar ook de media, kortstondig verleid door de Lega, onthaalden het boek enthousiast en gebruikten Putnams onderzoeksresultaten om hun negatieve beeldvorming van het Zuiden wetenschappelijke legitimiteit te geven (2) (Bagnasco, 1994; Tarrow, 1996; Ritaine, 1998).

Onvermijdelijk heeft ook het wetenschappelijke debat veel aandacht aan het Noord-Zuid-onderscheid besteed. In het benadrukken van dit onderscheid interpreteert Putnam, zoals veel Italiaanse sociale wetenschappers, de Italiaanse samenleving als getekend door een Noord-Zuid-tegenstelling met diepliggende culturele wortels, die hij tot de middeleeuwen traceert. Geïnspireerd door klassiekers zoals Machiavelli en Tocqueville, waarop hij de bekommernis van Amerikaanse sociale wetenschappers over civieke cultuur ent, beklemtoont Putnam het belang van de lokale wortels van *civic culture* en politieke participatie. In zijn visie heeft Noord-Italië een rijke traditie van verenigingsleven en van horizontale, niet-hiërarchische netwerken van onderlinge samenwerking. Zuid-Italië mist zulk een traditie, de samenleving wordt er gedomineerd door verticale en hiërarchische sociale relaties tussen patronen en cliënten. De horizontale netwerken van het noorden bevorderen er het wederzijdse vertrouwen en de onderlinge samenwerking. Het noorden heeft aldus doorheen zijn geschiedenis sociaal kapitaal geaccumuleerd, in de vorm van normen van wederkerigheid en de netwerken van een civieke gemeenschap (MDW: 167; 171). Dit sociaal kapitaal creëert een culturele context die een betrouwbaar en efficiënt bestuur bevordert. Deze condities zijn in het zuiden niet aanwezig.

Making Democracy Work heeft onmiskenbaar zijn stempel gedrukt op het Italiaanse sociaal-wetenschappelijke debat, en ook zijn meest scherpe critici voelen zich verplicht met zijn probleemstellingen, in het bijzonder de verbanden tussen civieke cultuur, sociaal kapitaal en bestuurlijke efficiëntie, rekening te houden. Het debat weerspiegelt echter ook de controversiële aspecten van Putnams interpretatie van de Italiaanse samenleving. De meest systematische kritieken op *Making Democracy Work* zijn afkomstig van intellectuelen die aansluiten bij wat in Italië als de 'meridionalistische' traditie bekend staat, een traditie die zich concentreert op de analyse van de specifieke problemen van Zuid-Italië. Deze onderzoekers betwisten Putnams onderzoeksresultaten over regionale bestuurlijke efficiëntie niet, noch ontkennen ze de zwakte van de civieke cultuur in het Zuiden (Lupo, 1993; Sabetti, 1996; Tarrow, 1996). Maar ze bekritisieren in scherpe bewoordingen zijn gestereotypeerde en eenzijdig negatieve voorstellingen van de Zuid-Italiaanse samenleving. Putnams visie houdt volgens hen onvoldoende rekening met de verscheidenheid binnen het Zuiden, terwijl zijn cultureel determinisme een overdreven statisch beeld schetst, waarin weinig ruimte gelaten wordt voor verandering en diversiteit. Die kritiek op Putnams cultureel determinisme wordt overigens ook gedeeld door critici die Putnams uitgangspunt over het Noord-Zuid-onderscheid delen, maar vinden dat hij te weinig aandacht besteedt aan de Italiaanse politieke context.

Deze kritieken van Italianisten op MDW hebben een internationale relevantie, omdat ze de wisselwerking tussen de civieke gemeenschap, sociaal kapitaal en bestuurlijke efficiëntie problematiseren. We zullen deze kritieken analyseren op drie niveaus: ten

eerste in welke mate gestereotypeerde voorstellingen van Italiaanse regio's leiden tot foutieve evaluaties van regionale culturen; ten tweede over de limieten van historische continuïteiten (*path dependence*) als verklaring van regionale onderscheiden in civieke cultuur, sociaal kapitaal en efficiënt bestuur; ten derde over de wijze waarop staatsinstituties en politieke partijen de civieke cultuur beïnvloeden.

2. REPRESENTATIES VAN ITALIAANSE REGIO'S

Het onderscheid tussen Noord- en Zuid-Italië is een realiteit, die gemakkelijk in cijfers uit te drukken valt: de noordelijke regio's hebben een hoger BNP per capita, ze kennen een aanzienlijk lagere werkloosheid, ze beschikken op talrijke cruciale terreinen (onderwijs, medische voorzieningen, transport) over aanzienlijk betere infrastructuur dan de zuidelijke regio's. Het noorden is niet alleen economisch meer ontwikkeld, maar in talrijke opzichten sociaal en cultureel moderner en efficiënter. Putnams belangrijkste bevinding, dat de regionale besturen in Noord-Italië nadrukkelijk beter werken dan in Zuid-Italië, wordt dan ook niet bekritiseerd. Hooguit zijn Putnams meest scherpe critici geneigd vast te stellen dat zijn onderzoeksresultaten een vanzelfsprekendheid zijn, een eerder gratuite kritiek op het lange onderzoekswerk (twintig jaar) dat aan het boek van Putnam voorafging, en dat vrijwel algemeen lof oogst.

Alhoewel Putnams conclusies over het laag niveau van efficiëntie van regionale besturen in Zuid-Italië niet in vraag worden gesteld, geldt dit wél voor de wijze waarop hij de Zuid-Italiaanse samenleving voorstelt. Filippo Sabetti vestigt de aandacht op de literaire procédés die Putnam aanwendt om het Noord-Zuid-onderscheid aanschouwelijk te maken, zoals de contrasterende beschrijving van twee regionale hoofdsteden, Bari (de hoofdstad van Apulië) in het Zuiden, Bologna (de hoofdstad van Emilia-Romagna) in het Noorden. Putnams beschrijving van het niet-civieke Bari is volgens Sabetti misleidend: het volgens Putnam onvindbare regionale hoofdkwartier bevindt zich in werkelijkheid in het centrum van de stad, en is in tegenstelling tot wat Putnam suggereert zonder problemen te vinden (Sabetti, 1996: 41). Putnams schets van Bologna, met zijn burgers die op de centrale piazza over politiek discussiëren, is evengoed van toepassing op ongeveer elke zuidelijke gemeenschap, stad of dorp (ibid). Putnams portret van Italië is "not quite true" en misleidt zijn lezer (Sabetti, 1996: 20).

Eerder dan de observaties van een Tocqueville-iaanse reiziger, dienen Putnams beschrijvingen van Italië de lezer de boodschap van het boek te communiceren. Dit geldt in het bijzonder voor de inleidende reis die de lezer in de introductie voorgesteld krijgt. Het vertrekpunt, Seveso, de industriële voorstad van Milaan die in de jaren '70 door dioxinevergiftiging getroffen werd, symboliseert een anomische moderniteit. De reisroute leidt langs Bologna en Florence, de civieke steden van Centraal-Italië, en de niet-civieke zuidelijke(r) steden Rome en Napels, naar de antipode van beschaving, Pietrapertosa in de regio Basilicata. Indien het einddoel van de reis, Pietrapertosa, verondersteld wordt Zuid-Italië te symboliseren, dan is Putnams keuze arbitrair en

anachronistisch. Bergdorpen zoals Pietrapertosa hebben niet alleen historisch steeds een marginale rol gespeeld, ze zijn bovendien recent ontvolkt. In Zuid-Italië zijn de kustregio's vrijwel steeds politiek, economisch en cultureel predominant geweest, en de grote zuidelijke steden (vrijwel alle aan zee gelegen) hebben in de laatste decennia hun demografisch gewicht nog vergroot (3).

Putnams frequent gebruik van dergelijke retorische procédés maakt ze betekenisvol. Putnam vertoont de neiging de zeer reële kloof tussen het noorden en het zuiden als een dichotomie en een tegenstelling te beschrijven, een interpretatiekader dat hij met veel Italiaanse en buitenlandse sociale wetenschappers deelt. MDW toont de zwakke punten van een dergelijk interpretatiekader: Zuid-Italië tendeert bij Putnam zoals bij talrijke andere auteurs die erover schrijven een ongedifferentieerd geheel te worden. Hij ontleent Gramsci's vaak geciteerde omschrijving van Zuid-Italië als "a great social disaggregation" om Zuid-Italië eens en voor altijd te beschrijven (MDW: 146).

Voor Putnam is het zuiden essentieel de tegenpool van een civieke gemeenschap, een samenleving gedomineerd door hiërarchische sociale relaties die het ontwikkelen van wederzijds vertrouwen en de accumulatie van sociaal kapitaal verhinderen. Zuid-Italië is een samenleving waar verenigingsleven en wederzijdse samenwerking marginaal zijn, en die cultureel wordt gedomineerd door 'amoral familism', amoreel familisme. Putnam ontleende dit concept aan de Amerikaanse politieke wetenschapper Edward Banfield. Banfield concludeerde uit zijn veldwerk in 'Montegrano', een bergdorp in het binnenland van de zuidelijke regio Basilicata, dat dit amoreel familisme er het sociale leven domineerde. Hij omschreef amoreel familisme als een ethos waarbij het exclusieve verdediging van de belangen van het kerngezin vooropstaat, volgens het adagio "Maximize the material, short-run advantage of the nuclear family; assume that all others will do likewise" (geciteerd in MDW: 88). Omdat de dominantie van amoreel familisme collectief handelen in de weg staat, verkeerden volgens Banfield de inwoners van Montegrano in de onmogelijkheid hun gemeenschap te moderniseren (Banfield, 1958).

Het concept 'amoreel familisme', alhoewel recent ook frequent aangewend door Italiaanse sociale wetenschappers, heeft vooral de Amerikaanse visie op Zuid-Italië (en soms ook op geheel Italië) bepaald, en tekent ook Putnams voorstelling van Zuid-Italië (4). Putnams voorbeelden uit Zuid-Italië privilegeëren bovendien nadrukkelijk de zuidelijke regio's die het meest van Noord-Italië afwijken, zoals Calabrië en bergdorpen in de Basilicata, zoals Pietrapertosa. Putnam geeft slechts sporadisch blijk van interesse in de verscheidenheid binnen het zuiden, omdat de Noord-Zuid-tegenstelling voor hem primeert. Dit heeft tot gevolg, zoals Salvatore Lupo vaststelt, dat Putnam de economische ontwikkeling die Zuid-Italië vooral na de Tweede Wereldoorlog gekend heeft slechts sporadisch vermeldt, omdat hij een 'ingebeeld' en haast onveranderlijk Zuiden beschrijft (Lupo, 1993: 166). Putnams "tenacity of presumptive knowledge" leidt er tevens toe dat hij de horizontale sociale netwerken in Zuid-Italië niet waarneemt (Sabetti, 1996: 35). Het civieke Zuiden verschijnt niet in Putnams gezichtsveld, en wanneer hij uitzonderlijk het bestaan ervan vermeldt verbaast hij zich, maar besteedt hij er verder geen aandacht aan (MDW: 148).

Dat in Zuid-Italië wederzijds wantrouwen en cynisme onderlinge samenwerking (zowel op het politieke als het economische vlak) belemmeren, wordt ook door Putnams critici aanvaard (Piattoni, 1998: 229), maar ze wijzen erop dat collectief handelen er herhaaldelijk deze vicieuze cirkel doorbroken heeft (Lupo, 1993; Sabetti, 1996), wat ook door de heropbloei van het verenigingsleven sedert de jaren '80 bevestigd wordt (Trigilia, 1998). Een aantal sociale wetenschappers beklemtonen bovendien dat in bepaalde omstandigheden, in tegenstelling tot wat Putnam beweert, ook verticale netwerken economische ontwikkeling en de vorming van een civieke cultuur kunnen bevorderen (Piattoni, 1998; Ritaine, 1998). Een aantal zuidelijke regio's (de Abruzzen, Basilicata) hebben inderdaad de ontwikkeling van een 'virtuous clientelism' gekend, met relatief efficiënte regionale besturen (Piattoni, 1998). Alhoewel het welslagen van dit model grotendeels bepaald werd door een toevallige samenloop van omstandigheden (de afwezigheid van georganiseerde misdaad, de predominantie van één partij, de Christen-democraten, die in die regio's geen belangrijke interne verdeeldheid kende), en de voorbeeldfunctie ervan dus beperkt is, suggereert het toch dat de impact van verticale netwerken niet in alle omstandigheden negatief is.

Putnams positieve beschrijvingen van Noord-Italië hebben aanzienlijk minder commentaren uitgelokt. De historicus Luciano Cafagna, die nochtans Putnams culturele visie op het Noord-Zuid-onderscheid onderschrijft, merkt op dat Putnams beschrijvingen van Noord-Italië nogal abstract blijven. Bovendien minimaliseert hij de negatieve impact van het Italiaanse politieke bestel op de Noord-Italiaanse regionale besturen (Cafagna, 1993: 179). Lupo merkt op dat Putnam geen aandacht besteedt aan de veralgemening van geïnstitutionaliseerde corruptie, karakteristiek voor het Italiaanse politieke bestel in de jaren '80, inclusief de meeste regionale besturen in Noord-Italië (Lupo, 1993). De compromiscultuur die bij Putnam een belangrijke rol speelt om goed beleid te verklaren valt in Italië moeilijk los te maken van de affairistische politieke cultuur van de jaren '80 (Bettin, 1993; Cafagna, 1993; Lupo, 1993). De rol die Putnam aan de Italiaanse socialisten toebedeelt als die partij die de meeste sympathie van andere partijpolitici geniet (MDW: 29-32), krijgt een ironische nasmaak in het licht van hun hoofdrol in de geïnstitutionaliseerde corruptie die zich in die jaren ontwikkeld had (5).

Putnams beschrijving van de noordelijke civieke gemeenschap wordt veel minder becommentarieerd, evenmin als het verband dat hij legt tussen die gemeenschap en regionale economische ontwikkeling. In het voetspoor van Italiaanse en buitenlandse sociale wetenschappers vestigt Putnam de aandacht op de industrialisatie die de perifere regio's van Noord-Italië, 'la Terza Italia', het Derde Italië (6), de laatste decennia hebben ondergaan. Hij wijst erop dat het dezelfde regio's zijn die zich door hun civieke cultuur onderscheiden. Dit sterk lokale industrialisatieproces berust volgens hem op dezelfde horizontale netwerken als de civieke gemeenschap, en deelt eenzelfde civieke cultuur gekenmerkt door wederzijds vertrouwen, onderlinge samenwerking en een sterk ontwikkeld sociaal verantwoordelijkheidsgevoel (MDW: 160-1). De kritiek van de Amerikaanse politicoloog Sidney Tarrow (1996) op Putnams 'chamber-of-commerce enthusiasm' in zijn voorstellingen van Noord-Italië wordt slechts zelden door Italiaanse critici hernomen; zij zijn blijkbaar niet bereid het positieve imago dat Noord-Italië dank zij haar recente economische successen geniet in vraag te stellen.

Tarrows retorische vraag of noordelijk separatisme en corruptie niet moeten worden geïnterpreteerd als de "collapse of the North's vaunted civic capacity" (Tarrow, 1996: 392), wordt meestal niet beantwoord. Enkel de socioloog Arnaldo Bagnasco, die zelf een cruciale rol heeft gespeeld in het wetenschappelijk onderzoek naar de modernisering van het Derde Italië (hij heeft de term trouwens in 1977 als eerste geformuleerd), analyseert dit probleem. Hij omschrijft de noordelijke civieke cultuur als 'bounded civicness', een cultuur die enkel in staat is kleinschalige (zowel geografisch als qua doelstellingen) netwerken van vertrouwen uit te bouwen. De regionalistische regressie van de Lega Nord is volgens hem een manifestatie van een dergelijk 'bounded civicness' (Bagnasco, 1994: 102), wat inderdaad Putnams geïdealiseerde beeld van Noord-Italië relateert.

Ook Putnams reconstructie van de geschiedenis van Italië wordt in sterke mate bepaald door een overtrokken Noord-Zuid-tegenstelling. Zijn voorstelling van de middeleeuwse noordelijke stadsstaten als gedomineerd door horizontale netwerken wordt door de meeste historici die vertrouwd zijn met de Italiaanse middeleeuwen in sterke mate genuanceerd. De kritieken op Putnams beschrijving van Zuid-Italië in de periode tussen 1860 (de eenmaking van Italië) en 1922 (de machtsovername van Mussolini) zijn veel gedetailleerder. Lupo brengt een aantal belangrijke kanttekeningen aan bij de indicatoren die de 'un-civicness' van het Zuiden in die periode moeten aantonen. Hij verwijst naar de studie van Paolo Farneti over Italiaanse politieke cultuur in de prefascistische decennia, waaruit blijkt dat de verspreiding van het verenigingsleven en van politieke mobilisatie niet samenvalt met de Noord-Zuid-dichotomie. De regio's die in die periode dragers waren van verenigingsleven en politieke mobilisaties, Emilia, Ligurië, Lombardije, Piemonte, Apulië en Sicilië, bevinden zich in beide landshelften (Farneti, 1971; Lupo, 1993: 163-4). Het sterk ontwikkelde verenigingsleven (met name coöperatieven) en de belangrijke politieke mobilisaties in Zuid-Italiaanse regio's (twee factoren die volgens Putnam belangrijk zijn voor de vorming van sociaal kapitaal) spreken nadrukkelijk Putnams these tegen over het historische onvermogen van die regio's om het geduldige opbouwwerk van een civieke samenleving te ondernemen (MDW: 146).

Sabetti gaat verder in zijn kritiek en verwijt Putnam tendentiekus met zijn bronnenmateriaal om te gaan. Wanneer hij een regeringsrapport uit 1863 over de afwezigheid van economische en solidariteitsbanden in Calabrië citeert, vermeldt hij niet dat dit rapport ook de tendens van dorpsbewoners tot onderlinge hulp ter sprake bracht (Sabetti, 1996: 34). Elders gebruikt Putnam, om de historische wortels van de niet-civieke cultuur van het Zuiden aan te tonen, een citaat van Machiavelli over hoe de feodale cultuur te Napels de ontwikkeling van 'virtù' onmogelijk maakt, maar hij vergeet erbij te vermelden dat Machiavelli ook andere voorbeelden gaf, namelijk Rome en de noordelijke regio's Romagna en Lombardije (MDW: 132; Sabetti, 1996: 26).

Sabetti vermaakt zich met het aanbieden van historische voorbeelden die de Noord-Zuid-geografie omkeren. Zo verwijst hij naar het traditionele burgerrecht van de Zuid-Italiaanse vetweiders om wapens te dragen (Sabetti, 1996: 25). Hij vergelijkt ook de prefascistische vakbond van landarbeiders in Apulië (in het zuiden) en in Emilia-Romagna (in het noorden) en stelt vast dat deze laatste een sterk verticale structuur

bezat, zodat ze desintegreerde na de uitschakeling van de leiders door de fascistie; terwijl in Apulië de vakbond door haar nadrukkelijk democratische en participatieve en dus horizontale interne structuur veel meer weerstand tegen het fascisme kon bieden (Sabetti, 1996: 25). Op dit laatste voorbeeld kan weliswaar aangemerkt worden dat een dergelijke organisatie de gemeenschap polariseerde, en dus niet bijdroeg tot het wederzijdse vertrouwen dat volgens Putnam de civieke gemeenschap kenmerkt. Maar talrijke commentatoren hebben erop gewezen dat dit evenmin het geval was voor het vooroorlogse verenigingsleven in de noordelijke regio's. De vooroorlogse socialistische subcultuur in de agrarische zones van de civieke regio's was sterk geïdeologiseerd en corporatistisch, en versterkte de sociale antagonismen binnen de gemeenschap, met name tussen landarbeiders en kleine eigenaars (Bloomfeld, 1995: 231). Het valt moeilijk in te beelden hoe in dergelijke gemeenschappen wederkerigheid en wederzijds vertrouwen konden bloeien (Morlino, 1995: 176). Na de Eerste Wereldoorlog kende trouwens het fascisme (dat een radicale vernietiging van dit verenigingsleven beoogde en verwezenlijkte) juist in die noordelijke regio's een bijzonder snelle verspreiding, en rekruteerde de fascistische partij er het grootste deel van haar leden (Bettin, 1993: 165). De specifiek noordelijke locatie van het fascisme, niet ter sprake gebracht door Putnam maar vaak aangekaart door zijn critici (Bettin, 1993; Lupo, 1993; Tarrow, 1997), is trouwens een aanwijzing dat het verenigingsleven niet in alle omstandigheden bevorderlijk is voor een democratische cultuur. Gianfranco Bettin wijst in dat verband ook op de relatie tussen bepaalde vormen van verenigingsleven en een autoritaire politieke cultuur, zoals die in Duitsland tussen gymnastiekverenigingen, koren, schuttersverenigingen en het nazisme bestond (Bettin, 1993: 164-5).

Putnams beschrijving van Noord- en Zuid-Italië kan het best omschreven worden als een ideaaltypische dichotomie die de verschillen tussen beide landsdelen accentueert, de gelijkenissen verdoezelt, en uiteindelijk, vooral voor Zuid-Italië, een vertekend beeld oplevert. Nochtans betwisten ook Putnams critici, die herhaaldelijk en terecht op zijn stereotyperingen wijzen, niet dat het Zuiden anders is, minder economisch ontwikkeld is dan het Noorden, een minder efficiënte administratie heeft, en dat veel van de kwalen van Zuid-Italië een (lange) voorgeschiedenis kennen. Dit verplaatst de discussie naar de verklaringsmodellen voor die continuïteit van het Noord-Zuid-onderscheid.

3. PATH DEPENDENCE

Putnam stelt een historisch interpretatiekader voor om de continuïteit van civieke cultuur en het Noord-Zuid-onderscheid te verklaren. Voor hem tenderen "stocks of social capital, such as trust, norms and networks" zelfversterkend en cumulatief te werken, en leiden zulke "virtuous circles" naar een sociaal evenwicht "with high levels of cooperation, trust, reciprocity, civic engagement, and collective well-being" (MDW: 177), die de civieke gemeenschap kenmerken. Tegelijk is de afwezigheid

van zulke kenmerken eveneens zelfversterkend, een vicieuze cirkel waarin de Mezzogiorno (Zuid-Italië) opgesloten is, en waarbinnen amoreel familisme een rationele overlevingsstrategie vormt (MDW: 177). Putnam maakt overigens duidelijk dat deze strategie geen vrijwillige keuze is, want de Zuid-Italianen wensen wel degelijk een andere samenleving, maar zijn opgesloten in de vicieuze cirkel die hen nauwelijks kansen geeft dat doel te bereiken (MDW: 177).

Putnam ontleent aan Douglass C. North het concept van 'path dependence': "If the process by which we arrive at today's institutions is relevant and constraints future choices, then not only does history matter but persistent poor performance and long-run divergent patterns of development stem from a common source." (MDW: 179). Vanuit dit uitgangspunt retraceert Putnam de historische wortels van het Noord-Zuid-onderscheid tot de Middeleeuwen, met het contrast tussen de republikeinse stadsstaten van Noord- en Centraal-Italië en de feodale monarchie van de Normandiërs en de Hohenstaufen in Zuid-Italië. De civieke cultuur in het Noorden is een erfenis van de participatieve cultuur met horizontale netwerken van de middeleeuwse republieken, de niet-civieke cultuur in het Zuiden van de autoritaire en feodale verticale netwerken van de absolute monarchie van Frederik II. Om de continuïteit van die cultuur aan te tonen bouwt Putnam twee vergelijkingen uit, met het middeleeuwse Italië, en met het Italië van de laat 19de-vroeg 20ste eeuw, tussen de eenmaking (1860-1) en de machtsovername door de fascistten (1922).

De parallel tussen het hedendaagse Noord-Italië en de middeleeuwse stadsstaten is retorisch althans een winnende strategie, omdat de geschiedenis van die stadsstaten een politiek-culturele referentie vormt die tot het universeel historisch patrimonium behoort. Maar Putnams critici hebben op de ernstige lacunes van zijn visie op de middeleeuwen gewezen, een verzameling van gemeenplaatsen die slechts in beperkte mate van historiografisch gefundeerd inzicht getuigt. De historicus Samuel Cohn verwelkomt weliswaar de moed van Putnam om vraagstellingen aan te pakken die historici meestal uit de weg gaan, maar de antwoorden die hij aanbiedt zijn onvoldoende geloofwaardig (Cohn, 1994: 320). Putnam hecht te veel gewicht aan de horizontale netwerken in de stadsstaten. Bovendien is de correspondentie tussen de territoria van de republikeinse stadsstaten en die van de hedendaagse civieke regio's veel partiëler dan MDW laat uitschijnen, en sommige gebieden die deel uitmaken van civieke regio's, zoals de Romagna, Friuli, delen van Lombardije, hebben in de Middeleeuwen niet of nauwelijks zulk een traditie gekend (Cohn, 1994: 317).

Veel problematischer is echter voor de meeste critici de leemte over de periode tussen het verval van die stadsstaten (dat zich meestal reeds in de 14de eeuw situeert) en de Italiaanse eenmaking. Het overleven van de civieke tradities in Noord-Italië neemt zelfs in Putnams verhaal bijna de vorm aan van een miraculeus gebeuren, gezien hij bewust is van het verval van de republikeinse traditie waarin ze zouden zijn ontstaan, en het eeuwenlange semi-feodale interval dat de middeleeuwse stadstaten van het moderne civieke Italië scheidt. Deze historische leegte is echter problematisch, omdat zijn theorie van de 'virtuous circle' impliceert dat de effectieve continuïteit ervan kan worden aangetoond. Zoals Paolo Feltrin stelt: een *post hoc ergo propter hoc*-redenering is vals als het causale verband niet kan worden aangetoond, en Putnam heeft dit nadrukkelijk niet gedaan. Hij evoceert enkel zulk een continuïteit, met name

in zijn beschrijving van de coöperatief van glasmakers te Altare, die in 1856 een middeleeuwse gilde die werd ontbonden in 1823 nieuw leven inblies. Zijn suggestie dat het om een typevoorbeeld van continuïteit van civieke traditie gaat (MDW: 140), is misleidend, want Altare was een unicum (7).

Voor Zuid-Italië heeft Putnam meer elementen aangebracht die op een continuïteit van een vicieuze cirkel zouden kunnen wijzen. Met name zijn verwijzing naar de negatieve rol van de Spaanse overheersing (tussen de 15de en de 18de eeuw) wordt ook door een scherp criticus van Putnam als Sabetti geloofwaardig geacht, alhoewel hij eraan toevoegt dat ook voor die periode Putnam de civieke tradities in Zuid-Italië heeft onderschat. De lezer ontsnapt niet aan de indruk dat Putnams vertoog over de Middeleeuwse wortels van een civieke samenleving voornamelijk een sfeerbeeld schetst, dat evocaties oproept die het verdere vertoog gewicht dienen te geven. De argumenten over civieke continuïteit sedert de Middeleeuwen, althans in de rechtlijnige versie die Putnam verdedigt, zijn door zijn critici gewogen en te licht bevonden. Putnams vraagstelling over de banden tussen de cultuur van middeleeuwse stadstaten en de hedendaagse civieke cultuur is, zoals Cohn beaamt, onmiskenbaar relevant. De oplossing die Putnam aanbiedt is echter een karikatuurale vereenvoudiging van veel complexere historische processen (Cohn, 1994).

De tweede parallel die Putnam trekt, tussen het hedendaagse Italië en de decennia na de eenmaking, is veel verstrekkender. Putnam stelt niet alleen voorop dat er een continuïteit bestaat tussen die twee momenten, dat de regio's die nu civiek waren het ook toen waren, maar ook dat het economische succes dat regio's nu kennen een gevolg is van de continuïteit van hun civieke traditie, veel minder dan van de economische situatie waarin ze zich na de eenmaking bevonden. Dit luik is, in tegenstelling tot de impressionistische schets over de Italiaanse Middeleeuwen, gebaseerd op empirische gegevens, enerzijds over de toenmalige regionale spreiding van civieke cultuur, anderzijds over de toenmalige economische ontwikkeling.

Putnams interpretatie van de economische situatie van de Italiaanse regio's na de eenmaking wordt het meest nadrukkelijk in vraag gesteld. Lupo heeft erop gewezen dat zijn interpretatie van het ontwikkelingsniveau van Calabrië in 1860 (Putnam stelt dat Calabrië en Emilia-Romagna op het moment van de eenmaking een vrijwel gelijk ontwikkelingsniveau bezaten) onjuist is. Hij wijst erop dat één van de gegevens die Putnam gebruikt, het percentage actieven tewerkgesteld als industriearbeiders, een verkeerdt beeld van die ontwikkeling geeft, omdat het ook allerlei vormen van huisnijverheid inhield, die juist in Calabrië nog sterk aanwezig waren omwille van het geografische en economische isolement van die regio. Ook de indicator over postnatale mortaliteit geeft een misleidend beeld als ze gebruikt wordt om de graad van economische ontwikkeling te meten: de hogere sterftecijfers in noordelijke regio's is een gevolg van de inschakeling van vrouwen in de arbeidsmarkt, wat hun lichamelijke conditie negatief beïnvloedde (Lupo, 1993: 164-5).

Putnams indicatoren voor regionale economische ontwikkeling voor de periode 1860-1922 zijn dus problematisch: de meeste onderzoekers gaan ervan uit dat de economische kloof tussen Noorden en Zuiden reeds in die periode aanwezig was. Alhoewel geen van Putnams critici een strikt economisch determinisme bepleit om het voortbe-

staan van die kloof te verklaren, stellen ze toch dat hij de continuïteit in regionale economische ontwikkeling onderschat. Zuid-Italië heeft bovendien, vooral na de Tweede Wereldoorlog, wél een belangrijke economische ontwikkeling gekend - met groeivoeten hoger dan de meeste Europese landen -, zelfs al bleef de kloof met het noorden bewaard (Bevilacqua, 1993).

Zoals boven reeds vastgesteld, stelt de dichotomie Noord-civiek/Zuid-niet civiek eveneens problemen. Putnams beschrijving van het vooroorlogse Zuid-Italië houdt zorgvuldig het verenigingsleven, het geduldig opbouwwerk van een civieke samenleving, uit het beeld. Sommige van Putnams indicatoren voor de periode 1860-1922 zijn bovendien bekritiseerbaar. Lupo bekritiseert de associatie van *civicness* met electorale steun aan de katholieke en de socialistische partij, en argumenteert dat de beslissing om enkel die stemmen als 'civiek' te aanvaarden arbitrair is (Lupo, 1993: 163) (8). De indicator over de continuïteit van het verenigingsleven tussen 1860 en 1920 roept andere vragen op: ze is wellicht gerelateerd met de graad van economische ontwikkeling in 1860, terwijl de traumatische wijze waarop Zuid-Italië de eenmaking in 1860 onderging (met onder meer een afbouw van bestaande vormen van verenigingsleven) eveneens de betekenis van deze indicator vormt.

Ook Putnams opponenten erkennen echter de beperkingen van de civieke ontwikkeling van Zuid-Italië in die periode, ook in vergelijking met Noord-Italië: politiek, economisch en sociaal werd de Mezzogiorno gedomineerd door een elite van notablen, die door middel van cliëntelistische netwerken en corruptie, en in verscheidene regio's met medewerking van de georganiseerde misdaad, de samenleving domineerde (zelfs al was de positie van de elite niet onbetwist, en werd ze met name in de eerste decennia van deze eeuw en na de Eerste Wereldoorlog gecontesteerd). De civieke traditie van Noord-Italië stelt andere problemen: zelfs al zijn veel commentatoren bereid het hedendaagse Emilia-Romagna als een civieke modelgemeenschap te aanzien, dan blijkt het verleden van de regio naast een continuïteit van het verenigingsleven ook belangrijke veranderingen te hebben ondergaan, met name het afzwakken van de sociale antagonismen die tot na de Tweede Wereldoorlog zeer uitgesproken waren.

Deze correcties nuanceren het culturele determinisme van Putnam, dat volgens Lupo uiteindelijk arbitrairder is dan het economische determinisme dat hij afwijst. Cafagna, die Putnams Noord-Zuid dichotomie onderschrijft, is desondanks sceptisch over een te sterk geloof in *path dependence*, omdat historische parcours vertakkingen, obstakels, omleidingen ondergaan (Cafagna, 1993: 178). Breukpunten, koersveranderingen, soms toevallige of onvoorspelbare factoren bepalen mede de ontwikkeling van de civieke gemeenschap. De contingentie ervan wordt eveneens benadrukt door Bagnasco, die het voorbeeld geeft van de regio Veneto, tegenwoordig vaak aangeduid als een regionaal typevoorbeeld van endogene economische ontwikkeling, maar die in de jaren '80 de reputatie bezat een meridionalisering te ondergaan (Bagnasco, 1994: 101).

Deze kanttekeningen stellen op zijn minst het ongenueanceerde determinisme van Putnams *path dependence* in vraag. Zoals Morlino vooropstelt, volstaat het aantonen

van analoge sociale structuren op twee tijdstippen niet om deze continuïteit te bewijzen (Morlino, 1995: 76). Zelfs als historisch bepaalde structuren en ervaringen keuzen bepalen, dan moeten ze voortdurend herhaald worden om dezelfde effecten uit te oefenen als in het verleden. Het is op dit terrein dat de Italianisten zich het meest nadrukkelijk van Putnam onderscheiden. Ondanks Putnams herhaalde affirmaties dat geschiedenis belangrijk is, dat "institutions are shaped by history" (MDW: 8), hanteert hij een visie waarbij de reproductie van cultuur, hetzij de 'virtuous circle' in het noorden, hetzij de 'vicious circle' in het Zuiden, een rationele keuze is, die vrijwel onafhankelijk van de historische context steeds opnieuw gereproduceerd wordt. Eén historisch moment determineert geheel de verdere geschiedenis, en zodus blijft de Mezzogiorno gestigmatiseerd door de Middeleeuwse erfzonde. Door het veelvoudig gebruik van botanische metaforen, in het bijzonder over de 'rootedness' van regionale culturen, naturaliseert Putnam cultuur (Sabetti, 1996; Tarrow, 1996). De natuurlijkheid van culturen en hun reproductie (via een rationele path dependence) vertalen zich in een merkwaardig statisch totaalbeeld, waarbij alternatieve ontwikkelingen aberraties of te verwaarlozen uitzonderingen zijn.

Deze visie is volgens Putnams italianistische critici dubieus. De civieke continuïteiten in het noorden zijn brozer dan Putnam vooropstelt, en ook zijn afbeelding van het zuiden als niet-civiek is ongenueanceerd. Zelfs al heeft Putnams these over het niet-civieke handelen van Zuid-Italianen als rationele overlevingsstrategie een onmiskenbare plausibiliteit, dan blijft ze een onvolledige verklaring van de niet-civieke continuïteit van het Zuiden. Putnams visie, die het onvermogen van Zuid-Italianen om een civieke gemeenschap op te bouwen beklemtoont, is historisch onvoldoende geloofwaardig: pogingen in die richting hebben voldoende plaatsgegrepen, en zijn ook (zij het vaak slechts tijdelijk) succesvol geweest. Voor de redenen waarom deze pogingen slechts een beperkt succes hebben gekend, bestaat bovendien een plausibele alternatieve verklaring, namelijk de specifieke rol van de Italiaanse staat.

4. DE ITALIAANSE STAAT, POLITIEK EN REGIONALE STRUCTUUR

De Italiaanse staat neemt in *Making Democracy Work* een bescheiden plaats in. Putnam vermeldt weliswaar de rol van de nationale regering in het regionaliseringsproces, verwijst af en toe naar de inefficiëntie van de Italiaanse ambtenarij, en hij schetst ook hoe na de eenmaking de staat een extreem gecentraliseerde structuur aannam, gemilderd door patronageovereenkomsten met lokale notabelen (MDW: 19). Maar meestal blijft de centrale overheid in MDW op de achtergrond. Alhoewel Putnam gelooft dat instituties het beleid vorm geven ("institutions shape politics", MDW: 7), minimaliseert hij de impact van de nationale regering en nationale politieke beslissingen op de regionale besturen. Nochtans is de regionalisatie in Italië essentieel een decentralisatie van bevoegdheden, waarbij de manoeuvreerimte van die regionale regeringen beperkt blijft (Pasquino, 1994; Bloomfield, 1995; Sabetti, 1996; Tarrow, 1996). Putnam vermengt regionale politieke vertegenwoordiging en regionale cultuur

(Bagnasco & Oberti, 1998: 151), en verwaarloost de impact van de centrale overheid op het regionale beleid. Ook de impact van de overheid op de samenleving, en meer in het bijzonder op de civieke cultuur, komt onvoldoende aan bod.

De afwezigheid van de staat laat vooral de meridionalistische critici van Putnam perplex, gezien zij meestal de negatieve impact van de staat op de zuiderse samenleving beklemtonen. Dit 'a-statalisme' van Putnam blijkt expliciet uit zijn commentaar op het economische overheidsbeleid na de eenmaking: Putnam verwerpt zonder discussie de (inderdaad controversiële) hypothese dat dit beleid de achterstelling van het zuiden zou hebben verergerd (MDW: 158-9). Impliciet komt Putnams uitgangspunt bijvoorbeeld naar voor in zijn beschrijvingen van Zuid-Italië na de eenmaking. Hij volgt hierin een in Italië ingewortelde traditie om de nadruk te leggen op de cultuurschok die Noord-Italianen ondergingen wanneer ze met de achterlijkheid van de Mezzogiorno geconfronteerd werden, maar die de traumatische impact van de Italiaanse regeringspolitiek op het Zuiden verwaarloost (9). Meridionalisten argumenteren daarentegen dat de eenmaking in veel opzichten nefaste consequenties had: ze nam de vorm aan van een quasi-kolonisatie (Tarrow, 1996), en ze ging gepaard met de afbraak van het sociale weefsel (vooral kerkelijke organisaties) dat een civieke invloed had kunnen uitoefenen (Sabetti, 1996). Putnams literatuurverwijzingen zijn in die context hoogst selectief: zo citeert hij wel Leopoldo Franchetti, over het gebrek aan gemeenschapszin in Sicilië, maar negeert hij Franchetti's medereiziger Sidney Sonnino, die de nadruk legde op de 'ijzeren wet van de oligarchie', de samenwerking tussen de semi-feodale elite van Zuid-Italië en de Italiaanse staat om elke vorm van contestatie van de dominante verticale netwerken te fnuiken (Sabetti, 1996: 34). Dat die netwerken structureel verbonden waren met de Italiaanse staat wordt nochtans ook door Putnam bevestigd: "Vertical networks of patron-client ties became a means of allocating public works and softening administrative centralization. *Trasformismo* (10) allowed local elites and national deputies to bargain for local interests against national directives in return for electoral and parliamentary support. Political channels to the center were more important than administrative channels, but in either case the link to the center remained crucial." (MDW: 19). Hij volgt echter deze suggestie niet op, en de rol van de Italiaanse regering verdwijnt snel naar de achtergrond.

Nochtans kan binnen de Italiaanse context de hypothese geformuleerd worden dat de civieke gemeenschap ondanks of tegen de staat tot stand kwam. Putnam suggereert overigens zelf zulk een interpretatie, wanneer hij de rol van socialisten en katholieken schetst in de uitbouw voor de Eerste Wereldoorlog van een netwerk van civiek verenigingsleven. Ze namen een positie in die grotendeels buiten het staatsbestel en zijn patronagenetwerken lag: de socialisten als emanatie van een zelfstandige niet-staatsgebonden arbeidersbeweging, de katholieken omwille van de pauselijke oppositie tegen een verenigd Italië. Dat die ontwikkeling eerder in het Noorden dan in het Zuiden tot stand kwam, kan inderdaad (naast economische motieven) verbonden worden met de ijzeren wet van de oligarchie, die de ontwikkeling van een civieke gemeenschap in het Zuiden in sterkere mate afgeremd heeft. De verlate ontplooiing van civieke netwerken werd vervolgens zoals in het noorden door het fascisme in de kiem gesmoord.

Zelfs al heeft Zuid-Italië inmiddels belangrijke wijzigingen ondergaan, en heeft de traditionele elite zeker na WO II veel macht verloren, toch blijken er belangrijke continuïteiten te bestaan in de sociale structuur van het Zuiden. De Democrazia Cristiana (DC) heeft na WO II de machtspositie van de oude elite grotendeels overgenomen, en als een parallelle organisatie van de staat de continuïteit van de verticale netwerken verzekerd (en ertoe bijgedragen heeft dat horizontale netwerken zo zwak mogelijk bleven) (11). Deze historische elementen verklaren de perplexiteit van sommige critici over het feit dat Putnam vrijwel iedere verwijzing naar de rol van de Italiaanse staat vermijdt, en niet in staat is om het structurele verband tussen die staat en het civieke onvermogen van de Mezzogiorno te zien (Tarrow, 1997: 30).

Talrijke critici stellen ook Putnams apolitieke beschrijving van een civieke gemeenschap in vraag. Gianfranco Pasquino (1994: 313) benadrukt de rol van politieke bewegingen in de opbouw van sociaal kapitaal, een dimensie die volgens hem onvoldoende belicht wordt door Putnam; het zijn niet alleen voetbalclubs maar ook en vooral politieke verenigingen die een civieke traditie dragen. Zoals een aantal andere auteurs wijst hij op de duidelijke band die bestaat tussen civieke regio's en een linkse politieke traditie: drie van de meest civieke regio's (Emilia-Romagna, Toscane en Umbrië) onderscheiden zich doordat sedert de bevrijding de Italiaanse communistische partij, de PCI, er een dominante invloed heeft uitgeoefend, en na de regionalisering in 1970 er ook op dat niveau bestuurlijk het heft in handen genomen heeft. Bovendien heeft de PCI in die regio's na de bevrijding een essentiële rol gespeeld om een oorspronkelijk antagonistische cultuur te pacifiëren (Ginsborg, 1990). Putnam ontkent de impact van de PCI niet, maar hij draait de relatie om: het is juist omdat het Zuiden niet-civiek was, dat de communisten er nooit aan de macht zijn gekomen, omdat cliëntelisme er het stemgedrag bepaalt (Putnam, 1994). Dit commentaar van Putnam heeft een zekere pertinentie, maar ontwijkt desalniettemin de vraag waarom dit cliëntelisme zich steeds gereproduceerd heeft. Putnams naturalisering en rationalisering van amoreel familisme maakt voor hem de vraag overbodig, omdat de reproductie ervan als een vanzelfsprekendheid wordt aanzien, de visie van zijn critici maakt er daarentegen een eminent politieke aangelegenheid van, die de nadruk legt op de politieke en institutionele condities die de reproductie van cultuur bepalen.

5. BESLUIT

De Italiaanse debatten over *Making Democracy Work* bevestigen zowel de relevantie van de problemen die het boek te berde brengt als van de perspectieven die het suggereert. Maar ze verduidelijken ook het problematische karakter ervan. Een aantal van de conclusies, zoals het verband tussen efficiënt bestuur en de culturele context waarin dat bestuur geworteld is, worden algemeen aanvaard. De meeste Italianisten delen ook Putnams nadruk op de rol van de civieke gemeenschap voor de accumulatie van sociaal kapitaal en de uitbouw van een culturele context die bevorderlijk is voor goed bestuur. Juist de meridionalistische critici van MDW benadrukken het belang van

civieke cultuur: zij verwijten immers Putnam de aanwezigheid ervan in het Zuiden over het hoofd te hebben gezien.

Indien Putnams italianistische critici zijn nadruk op cultuur althans tot op een bepaald punt kunnen delen, dan geldt dit niet voor de wijze waarop hij 'cultuur' gebruikt. Velen onder hen onderlijnen dat MDW een té statisch en gestereotypeerd beeld van de Italiaanse regio's en hun cultuur geeft, waarbij zeker de historische continuïteit van het Noord-Zuid-onderscheid sterk overdreven wordt. Noord- en Zuid-Italië verschijnen in zijn boek als twee iconen, die de twee polen van een dichotomie in beeld moeten brengen. Alhoewel vooral de meridionalisten sterk op die stereotypering hebben gereageerd, wijzen ook andere critici op het abstract en te positief beeld van Noord-Italië (Cafagna, 1993). Putnams ideaaltype verhult de beperkingen van de noordelijke civieke cultuur, en gaat problemen zoals het verband tussen politieke cultuur en economische ontwikkeling in de civieke regio's uit de weg.

De wijze waarop Putnam Zuid-Italië voorstelt is echter veel problematischer, vooral omdat zijn voorstelling een negatief waardeoordeel inhoudt. De afwezigheid van een aantal karakteristieken van meer ontwikkelde samenlevingen leidt tot een gestereotypeerde beeldvorming, die het werkelijk bestaande zuiden buiten beschouwing laat, en Zuid-Italië als de Afwijking, gekenmerkt door Afwezigheid reïficeert. Deze stereotypering van Zuid-Italië herhaalt de fouten van een visie op modernisering die enkel de beperkingen van de te moderniseren samenleving waarneemt (in concreto de onderontwikkeling van de Derde Wereld als tegenpool van het ontwikkelde Westen), maar de perverse effecten van de contacten met een meer ontwikkelde samenleving negeert (Ritaine, 1998).

De 'natuurlijke' relatie tussen sociaal kapitaal en een civieke gemeenschap die Putnam vooropstelt, de nadruk op hun 'antropologische' continuïteit, impliceert tevens een visie op de samenleving waarin de politieke geschiedenis vrijwel afwezig is. Een dergelijke visie is onhoudbaar: ze impliceert in feite de negatie van alle historische feiten en tendensen die van deze 'natuurlijke' visie afwijken. De alternatieve visie, die de meerderheid van Putnams critici in mindere of meerdere mate omschrijven, benadrukt de intieme interactie tussen de instituties, politieke mobilisaties en de vorming van sociaal kapitaal en civieke gemeenschappen, en dus de onmogelijkheid civieke cultuur gescheiden van de politieke context te beschouwen.

Deze twee vaststellingen geven het Italiaanse Putnam-debat een internationale relevantie. Ze problematiseren een gangbare interpretatie van MDW, dat de ontwikkeling van sociaal kapitaal grotendeels onafhankelijk van de staat plaatsgrijpt. Indien Putnams verhaal volgens Woodcock geïnterpreteerd kan worden als "a case study of society's *indifference* to government action: if social capital is 'path dependent', i.e., deeply ingrained in centuries of history and culture, then societies may have a broad tolerance for various types and degrees of state intervention." (Woodcock, 1998: 15), dan blijkt een Italiaanse lectuur van Putnam zulk een interpretatie te ontcrachten. Het Italiaanse debat vormt een nuttige waarschuwing tegen het culturele fatalisme inherent in MDW, maar ook tegen een optimistisch geloof in sociaal kapitaal als wondermiddel om maatschappelijke problemen op te lossen, gezien de politiek-institutionele

context bepalend blijft voor de mogelijkheden om een civieke gemeenschap op te bouwen en sociaal kapitaal te accumuleren (Tarrow, 1996, 1997).

Tegelijk laten de Italiaanse kritieken op Putnam een zeker optimisme toe. Het culturele fatalisme impliciet in Putnams visie, en dat een Zuid-Italiaans administrator ertoe bracht de conclusies van het boek te omschrijven als een "council of despair", de verkondiging van Zuid-Italië's fatale lotsbestemming (MDW: 183), blijkt een overtrokken en eenzijdige visie te weerspiegelen. De vicieuze cirkel waarin de Mezzogiorno gevangen zit, is meer dan een 'natuurlijke' en rationeel gereproduceerde fataliteit, ze wordt mede gedetermineerd door de politiek-institutionele context die de ontwikkeling van Zuid-Italië gedetermineerd heeft. Zuid-Italianen zijn niet verplicht een tijdsmachine te bouwen om hun geschiedenis te veranderen, zoals Cafagna (1993: 180) sarcastisch suggereert, maar beschikken over mogelijkheden hun historische condities te wijzigen. Ironisch genoeg delen in het bijzonder zijn meridionalistische critici Putnams eindconclusie, dat het Zuiden niet zonder meer van buitenaf kan worden veranderd, dat de sleutel voor vooruitgang ligt in een hervorming van de regionale politiek-economisch-sociale structuur (MDW: 185). Maar in tegenstelling tot Putnam geloven ze niet dat het zuiden van een culturele erfzonde moet worden verlost en enkel op lange termijn beterschap kan verwachten, en kunnen ze Zuid-Italië het perspectief van politieke hervormingen aanbieden.

VOETNOTEN

- (1) Putnam verrichte dit onderzoek in samenwerking met Robert Leonardi en Raffaella Y. Nanetti, die trouwens als co-auteurs van het boek vermeld staan. Gezien Putnam hen uit erkentelijk als co-auteurs vermeld heeft, maar benadrukt dat geen van beiden verantwoordelijkheid draagt voor de argumentatie van dit boek (MDW: XIII-XIV), beschouwen we in dit artikel Putnam als de auteur.
- (2) Deze receptie werd bovendien bevorderd door de Italiaanse vertaling van de titel 'La tradizione civica nelle regioni italiane' (de civieke traditie in de Italiaanse regio's), zelfs al werd in de Italiaanse vertaling het contrast tussen 'civic' en 'un-civic' afgezwakt tot 'più civico', meer civiek, en 'meno civico', minder civiek.
- (3) Zuid-Italië, en vooral het binnenland, heeft belangrijke emigratiegolven gekend, waarvan de effecten op de regionale ontwikkeling moeilijk adequaat in te schatten zijn. Het verlies van de meest dynamische gemeenschapsleden kreeg compensaties: de inkomsten van de emigranten hebben deze regio's vanaf de jaren '50 van de ergste armoede bevrijd, en terugkeerders hebben vaak een moderniserende rol gespeeld. Emigratie verklaart zeker niet de onderontwikkeling van het Zuiden als geheel, want ze betrof vooral de reeds marginale inlandse zones, de dynamischer kustregio's hebben daarentegen een bevolkingstoename gekend (Sommella & Vigagnoni, 1997).
- (4) Banfields these heeft vergelijkbare controverses teweeggebracht als MDW. Onmiskenbaar is er een tendens geweest om de toepassing van een concept

-
- ontleend aan veldwerk in een geïsoleerde en marginale berggemeenschap ongecontroleerd te veralgemenen, en ook Putnam maakt zich hieraan schuldig.
- (5) Weliswaar werden niet alle noordelijke regionale besturen door corruptieschandalen getroffen, en met name Putnams meest civieke regio's, Emilia-Romagna, Toscanië en Umbrië, bleven ervan gespaard. Maar ook een aantal zuidelijke regio's, gekenmerkt door 'virtuous clientelism' (de Abruzzes, Basilicata), bleven buiten schot. Eerder dan het Noord-Zuid-onderscheid lijkt de relatieve politieke marginaliteit van de Italiaanse socialisten in die regio's de afwezigheid van corruptieschandalen te verklaren.
 - (6) Deze regio's (Veneto, Friuli-Venezia Giulia, Trentino-Alto Adige, Ligurië, Emilia-Romagna, Toscanië, Umbrië, Marche) staan bekend als 'la Terza Italia', het Derde Italië, naast de industriële driehoek Milaan-Turijn-Genua (die vorige eeuw geïndustrialiseerd werd), en het zuiden, de Mezzogiorno.
 - (7) Putnam heeft het voorbeeld van Altare ontleend aan Neufeld (1961). Uit Neufelds boek blijkt echter dat Altare gedurende lange tijd de enige Italiaanse productiecoöperatief was (Neufeld, 1961: 63-64), en de latere belangrijke ontwikkeling van coöperatieven was in belangrijke mate geconcentreerd in de landbouwsector, en dus zonder banden met het vroegere gildewezen.
 - (8) Een aantal argumenten pleiten in het voordeel van deze kritiek, met name de aanwezigheid van een aantal specifiek zuidelijke partijen die gedurende die jaren (deels) met het cliëntelisme braken, zoals de autonome socialisten in Sicilië en de Sardische autonomisten. Een bijkomend probleem bij deze indicator is dat de Italiaanse socialistische partij toen een sterk noordelijk imago bezat (als de verdediger van de belangen van het grotendeels noordelijk industrieel proletariaat en de noordelijke coöperatieve beweging), en bovendien de neiging had in anti-zuidelijke retoriek te vervallen, wat wellicht de electorale scores van die partij in Zuid-Italië negatief beïnvloed heeft. Een andere kritiek van Lupo, om rekening te houden met de electorale opkomst voor de invoering van het Algemeen Stemrecht (toen ze hoger lag in het zuiden), is problematischer, omdat het percentage stemgerechtigden in het zuiden veel lager was dan in het noorden (Lupo, 1993: 162-3).
 - (9) Putnam maakte hier gebruik van het werk van de Italiaanse socioloog Carlo Tullio-Altan, voor wie hij trouwens zijn bewondering uitdrukt (MDW: 231, n. 63). Tullio-Altan hanteert een sterk culturalistisch model om de zwakte van burgerdeugden in Italië te verklaren, waarbij hij enerzijds aan Weber het idee ontleent dat de afwezigheid van de Hervorming de belangrijkste oorzaak is van Italië's particularistische en 'on-moderne' cultuur, zich anderzijds inspireert op Banfields amoreel familisme. Alhoewel Tullio-Altan geheel Italië als een probleemgeval aanziet, beschouwt hij toch vooral de cultuur van de Mezzogiorno als hinderpaal voor de modernisering van Italië (Tullio-Altan, 1986).
 - (10) 'Trasformismo' verwijst naar de toenmalige praktijk van vooral de zuidelijke afgevaardigden om elke regering, ongeacht de politieke kleur, te ondersteunen, in ruil voor patronage.
 - (11) Een uitstekend voorbeeld van hoe de Democrazia Cristiana moderniserende hervormingen implementeerde die tegelijk verticale sociale netwerken reproduceerden is de landhervorming in de jaren 40-'50. De hervorming zorgde

voor een belangrijke herverdeling van het grondbezit, maar slaagde er tegelijk in vormen van onderlinge samenwerking te minimaliseren, zodat de boeren afhankelijk bleven van overheidssteun. Tegelijk liet de hervorming de DC, als mediator tussen de boeren en de overheid, toe politiek de plaats in te nemen van de vroegere grootgrondbezitters (Ginsborg, 1990: 122-140). De vlak na de oorlog door de communistische minister Gullo ingevoerde hervorming van de aanwervingsprocedure van landarbeiders, die hen collectieve rechten had verleend, werd daarentegen snel ongedaan gemaakt zodra de communisten uit de regering waren gezet (Ginsborg, 1990: 60-63).

BIBLIOGRAFIE

- BAGNASCO, A. (1994), 'Regioni, tradizione civica, modernizzazione italiana: un commento alla ricerca di Putnam', *Stato e Mercato*, 40: 93-103.
- BAGNASCO, A. & M. OBERTI (1998), 'Italy: "le trompe l'oeil" of Regions', pp. 150-165, in: LE GALES, P. & C. LEQUESNE (eds.). *Regions in Europe*. London: Routledge.
- BANFIELD, E.C. (1958), *The Moral Basis of a Backward Society*. New York: Free Press.
- BETTIN LATTES, G. (1993), 'Le radici della cultura civica nell'Italia divisa', *Quaderni di Sociologia*, 37(5): 161-171.
- BEVILACQUA, P. (1993), *Breve storia dell'Italia meridionale dall'Ottocento ad oggi*. Roma: Donzelli.
- BLOOMFIELD, J. (1995), 'The 'Civic' in Europe', *Contemporary European History*, 4(2): 223-240.
- CAFAGNE, L. (1993), 'Il cavallo di Federico', *Quaderni di Sociologia*, 37(5): 172-180.
- COHN, S.K. JR. (1994), 'La storia secondo Robert Putnam', *Polis*, 8(2): 315-324.
- FARNETI, P. (1971), *Sistema politica e società civile. Saggi di teoria e ricerca politica*. Torino: Ed. Giappichelli.
- FELTRIN, P. (1994), 'Recensione di Robert D. Putnam, La tradizione civica nelle regioni italiane', *Rivista italiana di scienza politica*, 24(1): 169-172.
- GINSBORG, P. (1990), *A History of Contemporary Italy*. Harmondsworth: Penguin.
- LUPO, S. (1993), 'Usi e abusi del passato. Le radici dell'Italia di Putnam', *Meridiana*, 18: 151-168.
- MORLINO, L. (1995), 'Italy's Civic Divide', *Journal of Democracy*, 6(1): 173-177.
- NEUFELD, M.F. (1961), *Italy: School for Awakening Countries. The Italian Labor Movement in Its Political, Social, and Economic Setting from 1800 to 1960*. Ithaca: New York State School of Industrial and Labor Relations Cornell University.
- PASQUINO, G. (1994), 'La politica eclissata dalla tradizione civica', *Polis*, 8(2): 307-313.

-
- PIATTONI, S. (1998), 'Virtuous Clientelism: The Southern Question Resolved?', pp. 225-243, in: SCHNEIDER, J. (ed.), *Italy's "Southern Question". Orientalism in One Country*. Oxford/New York: Berg.
- PUTNAM, R.D. (1993), *Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- PUTNAM, R.D. (1994), 'Lo storico e l'attivista', *Polis*, 8(2): 325-328.
- RITAINÉ, E. (1998), 'The Political Capacity of Southern European Regions', pp. 67-88, in: LE GALES, P. & C. LEQUESNE (eds.), *Regions in Europe*. London: Routledge.
- SABETTI, F. (1996), 'Path Dependency and Civic Culture: Some Lessons From Italy About Interpreting Social Experiments', *Politics and Society*, 24: 19-44.
- SOMMELLA, R. & L. VIGAGNONI (1997), 'Dinamiche demografiche e assetti territoriali', pp. 146-191, in: COPPOLA, P. (ed.), *Geografia politica delle regioni italiani*. Torino: Einaudi.
- TARROW, S. (1996), 'Making Social Science Work Across Space and Time: A Critical Reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work', *American Political Science Review*, 90(2): 389-397.
- TARROW, S. (1997), 'Un'America all'italiana', *Il Mulino*, 46(1): 24-31.
- TRIGILIA, C. (1998), 'Il Sud in mezzo al guado', *Meridiana*, 31: 89-98.
- TULLIO-ALTAN, C. (1986), *La nostra Italia. Arretratezza socioculturale, clientelismo, trasformismo e rebellismo dall'unità ad oggi*. Milano: Feltrinelli.
- WOOLCOCK, M. (1998), 'Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and a Policy Framework', *Theory and Society*, 27(2): 151-208.

